

СЛАЂАНА БОЈКОВИЋ
Историјски музеј Србије, Београд

**ФОНД ВРХОВНОГ ШТАБА
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ
И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ (1941-1945)
-могућност музеолошке презентације-**

УВОД

Војни архив Војске Југославије (ВА ВЈ)¹ представља специјализовану установу која прикупља, чува, сређује, стручно обрађује и публикује архивску грађу, чинећи је тако лако доступном научним радницима и другим корисницима.² Као посебно заинтересовани корисници докумената и архивске грађе ВА ВЈ јављају се, поред истраживача, научних институција и појединаца, и музеји који грађу користе у контексту своје укупне струковно-музеолошке делатности, посебно у оквиру свеобухватних истраживања целовитих историјских процеса, значајних тематских целина, затим појединих догађаја и личности, или као појединачна или групу докумената у циљу презентовања одређених тема јавности.

У Војном архиву смештена је и у њему се чува архивска грађа непроцењиве научне, културне и историјске вредности, незаобилазна за изучавање историјске прошлости српског народа. У депоима Архива налази се преко 150 милиона докумената и преко 7.000 микрофилмова. Архивска грађа је организацијски груписана по устаљеним принципима архивистичке делатности у Југославији. Међутим, за разлику од других архива, ВА ВЈ је карактеристичан по структури архивске грађе и њеној специфичности. Наиме, архивска грађа је сређена по принципу творца – провинијента и карактеру докумената, а у том контексту даље и хронолошки, а не ретко и по тематици.

---

¹ Војни архив функционално и организацијски делује у оквиру Војноисторијског института и чине га две организацијске целине. Прва, која обухвата архивску грађу насталу до 15. маја 1945. године, и друга која прикупља, сређује и обрађује архивску грађу о послератном развоју оружаних снага - од маја 1945. године.

² Војни архив Војске Југославије (ВА ВЈ) формиран је почетком 1945. године. Наиме, наредбом Врховног команданта Југословенске армије формирано је Историјско одељење у оквиру којег је, као посебан део, радио Одсек за архиву који је имао задатак да прикупља архивску грађу из Народноослободилачког рата.

У току постојања ова институција је у неколико наврата мењала назив. Данашњи назив користи се од 1993. године.

У Војном архиву ВЈ најбогатија је архива Народноослободилачког покрета (НОП-а). Архивска грађа ове архиве груписана је по томе ко је творац докумената, а затим по тематици и у оквиру тога хронолошки. На основу таквог груписања створени су фондови у оквиру којих су документа прецизно груписана по имену творца (јединице-команде), времену настанка и тематском садржају.

Из тог богатог садржаја фондова Архиве НОП-а, у овом раду даћемо приказ фонда ВШ НОВ и ПОЈ,³ који има преко 100 кутија архивске грађе.⁴

НАЗИВ ФОНДА

Врховни штаб НОВ и ПОЈ био је у току рата 1941-1945. године, највише војно руководство оружаних снага партизанског покрета. У прве две године рата (лето 1941-јесен 1942) највише војно руководство обједињавало је, у оквиру своје укупне делатности, поред питања организовања борбених формација, припремања и извођења борбених дејстава,⁵ и проблем политичке активности битне за континуирани развој НОР-а у целини. Тим јединством војног и политичког оно је непосредно утицало не само на стварање оружаних снага НОП-а, њихов карактер и организацијско-формацијско прилагођавање стању и потребама оружане борбе на југословенском ратишту, него и на изградњу политичке стратегије вођења ослободилачког рата. Партизански, односно народноослободилачки покрет у себи подразумева и војни и политички аспект народноослободилачког рата и социјалистичке револуције у Југославији 1941-1945. године.⁶

Распламсавање оружане борбе, омасовљавање оружаних снага партизанског покрета и остварене значајније војне и политичке победе над снагама окупатора и његових сарадника утицали су на то да се јасније дефи-

³ У овој историјској белешци обрађен је фонд Врховног штаба народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (ВШ НОВ и ПОЈ). Врховни штаб НОВ и ПОЈ је, у току рата 1941-1945. године, у складу са променама на југословенском ратишту мењао свој назив. Први назив од 27. јуна 1941. до краја септембра исте године био је Главни штаб НОПОЈ. Од тада па до јануара 1942. године назива се Врховни штаб НОПОЈ, а од јануара до новембра 1942. зове се Врховни штаб НОП и ДВЈ. Од краја 1942., у складу са јачањем, променама и изменама у организацијско-формацијској структури партизанских снага, ВШ НОП и ДВЈ је преименован у ВШ НОВ и ПОЈ, назив из наслова овог рада и који је задржан све до 1. марта 1945. године, када добија назив Генералштаб Југословенске армије. Промена назива највишег војног руководства југословенског Народноослободилачког покрета (НОП-а) биле су условљене порастом оружаних снага, организацијско-формацијским изменама и потребама извођења оперативно-стратегијских дејстава. У суштини, измена назива ГШ у ВШ представља и израз јединства руковођења и командовања оружаним снагама НОП-а на целом југословенском ратишту.

⁴ Једна кутија архивске грађе садржи од једне до тринаест фасцикли, а фасцикле од пет до преко седамдесет докумената. Најчешће једна кутија која је у употреби у ВА ВЈ (није типизирана) садржи од 1.000 до 1.500 листова, што значи да фонд ВШ НОВ и ПОЈ има преко 100.000 листова.

⁵ Митар Ђуришић, *Партизански одреди у Србији 1941*, Народна књига, Београд 1982, стр. 21-43.

⁶ Исто, стр. 62-76.

нише улога Врховног штаба и тако постепено одвајају његове војне од политичких функција.⁷ Наиме, већ септембра 1941. године, одржано је војно-политичко саветовање у Столицима,⁸ затим крајем 1942. Прво заседање Оснивачке скупштине Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), а годину дана касније и Друго заседање АВНОЈ-а, догађаји који представљају нову квалитативну вредност.⁹ Сва та три догађаја су међаши у развоју НОР-а и израз војних и политичких победа партизанских снага. Примера ради, на Другом заседању АВНОЈ-а формиран је Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), а донете су и друге бројне одлуке значајне за даље вођење ослободилачког рата и посебно за међународно признање партизанских снага.

До овог нивоа изградње врховног војног и политичког руководства протекле су две и по ратне године. Све је почело још 10. априла 1941. године, када је на седници Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ) одлучено да се настави са пружањем отпора агресорима. Истовремено је одлучено да се формира Војни комитет са задатком да организује војне припреме за, у новонасталим условима, оружану борбу против бројно и технички надмоћнијег непријатеља. Пет дана касније, 15. априла 1941. године, ЦК КПЈ је издао проглас свим народима Југославије којим их позива да се припремају за оружани устанак, а на Мајском саветовању одредио је војну и политичку стратегију вођења оружане борбе.¹⁰ И проглас ЦК КПЈ и закључци Мајског саветовања имали су инструктивни и обавезујући карактер на основу којих је интензивирана делатност партијских нижих организација које су формирале војне комитете и комисије за обуку чланова и симпатизера Партије у руковању војном опремом, у циљу припреме за оружани устанак против окупатора.

Вишемесечним војним и политичким припремама за оружану борбу и крупним променама у међународним односима створени су услови за почетак оружаног устанка у Југославији. Тако је, управо на дан напада Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, Покрајински комитет КПЈ за Србију одржао у Београду саветовање о финализовању непосредних припрема за оружани устанак кроз формирање војних формација и њихову спремност за извођење диверзантских и других борбених радњи.¹¹ Само пет

⁷ Пети конгрес КПЈ, 21-28. 7. 1948, Стенографске белешке, Култура, Београд 1949, стр. 46-63.

⁸ Војнополитичко саветовање у Столицима одржано је 26. и 27. септембра 1941. године и представља међаш у развоју партизанског покрета и са војног и са политичког становишта. Опширније види, Зборник радова са научног скупа - Војно-политичко саветовање у Столицима, Институт за савремену историју, Београд 1978.

⁹ Прво заседање АВНОЈ-а одржано је у Бихаћу 26. и 27. новембра 1942. године, а Друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу, 29-30. новембра 1943. године. Опширније, Бранко Петрановић, *АВНОЈ и револуционарна смена власици*, Институт за савремену историју, Београд 1982, стр. 132-173; Прво и друго заседање АВНОЈ-а, Зборник докумената, ИСИ, Београд 1979; Милоје Пршић, *Друго заседање АВНОЈ-а - докумената*, ВИГ, бр. 3/1989, стр. 289-372.

¹⁰ *Пролећер*, за март-април-мај 1941, бр. 3-4-5.

¹¹ Милоје Пршић, *Почетак и развој оружаног сукоба у Србији у лето 1941*, Ужичка република, Зборник радова, Београд 1978, стр. 102-105.

дана касније, стоји у документима партијске провенијенције, у Србији су поред борбених, ударних и диверзантских група, формирани и први партизански одреди. Истовремено и Политбиро ЦК КПЈ који се од маја 1941. налазио у Београду, формирао је 27. јуна 1941. Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије (ГШ НОПОЈ) који су сачињавали челници КПЈ, односно чланови Политбироа ЦК КПЈ. Главни штаб је до половине септембра 1941. радио и оружаним устанком руководио из Београда, а стварањем простране слободне територије у централној и западној Србији прешао је на ослобођену територију.

Убрзо након изласка дела чланова ГШ НОПОЈ из Београда на слободну територију, 26. септембра 1941. године, одржано је на слободној територији војно-политичко саветовање у Столицама. Једна од одлука донета на том саветовању била је да се ГШ НОПОЈ преименује у Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије (ВШ НОПОЈ). Тај назив ВШ НОПОЈ задржаће се у пракси само до јануара 1942. године, када је због новина у организацијско-формацијској структури оружаних снага његов назив промењен у Врховни штаб народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије (ВШ НОП и ДВЈ). У тој, иначе у историографији названој преломној 1942. години, у развоју НОР-а, Врховни штаб НОП и ДВЈ чинио је напоре да под својим руководством обједини све антифашистичке снаге за борбу против окупаторско-квислиншких и колаборационистичких снага. Осим тога, ВШ је због снажне окупаторско-квислиншке офанзиве у источној Босни, а и у циљу распламсавања оружане борбе на западном делу југословенског ратишта, половином 1942. године, пренео тежиште борбених дејстава партизанских снага – пролетерских и ударних бригада – ка западној Босни. У том походу, пролетерске и ударне бригаде извеле су бројне нападе на комуникацију Сарајево – Мостар, а затим уз садејство са осталим партизанским јединицама оствариле су значајне војне победе на основу којих је ослобођена пространа територија са центром у Бихаћу.¹² Иначе, у том граду одржано је крајем новембра 1942. прво заседање Оснивачке скупштине Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије. Истовремено на тој скупштини усвојена је одлука да се промени дотадашњи назив оружаних снага НОП и ДВЈ у назив Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије (НОВ и ПОЈ) а у складу са тим и највишег војног руководства, које је од ВШ НОП и ДВЈ преименовано у Врховни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (ВШ НОВ и ПОЈ).

¹² Скице, шеме, упутства, наређења, директиве и заповести ВШ НОВ и ПОЈ партизанским јединицама су документа чији садржаји обилују подацима о борбеним дејствима партизанских снага. Посебно су, као музејски експонати, занимљиве војне карте и разне скице на паусу или обичном папиру на којима су исцртане и исписане борбене релације крупних партизанских јединица и снага окупатора. Детаљније, *Ослободилачки рат народа Југославије*, књига I и II, Војноисторијски институт, Београд 1974. и 1975, стр. 21-150, 207-251.

ЗАДАЦИ, ФУНКЦИЈЕ И КОМПЕТЕНЦИЈЕ ТВОРЦА ФОНДА

Врховни штаб НОВ и ПОЈ руководио је Народноослободилачком борбом на читавој територији Југославије, односно на целом југословенском ратишту. Он је непосредно или преко главних штабова НОВ и ПО у појединим земљама и покрајинама, као и преко оперативних штабова и штабова јединица НОВ и ПО (бригаде, дивизије, зоне и корпуси) командовао оружаним снагама НОП-а, усмеравао тежиште и обједињавао њихова борбена дејства. У почетку рата, Врховни штаб је са главним и другим потчињеним штабовима јединица НОВ и ПО, везу одржавао преко делегата и специјалних курира што је у великој мери отежавало рад највишег војног руководства. Међутим, од септембра 1943. године, када су оперативни састави партизанских јединица опремљени техничким средствима везе, знатно је олакшано командовање јединицама. Наравно, процес побољшавања система командовања и руковођења оружаним формацијама стално је, у зависности од стања на ратишту, унапређиван.

У условима окупације и оружане борбе, ВШ је истовремено са стварањем и изградњом оружане силе, улагао и напор да што више припадника свих народа укључи у оружани устанак, што му није нарочито успевало у Словенији, Хрватској, Македонији, затим код Шиптара и Муслимана.¹³ Но, после успешних напада на окупаторске гарнизоне који су се налазили на територијама Босанске крајине, Кордуна, Баније и Лике које су настањене српским народом, популација је масовно прилазила партизанским јединицама и непосредно се укључивала у њихова борбена дејства. Осим тога и после одржавања оснивачке скупштине АВНОЈ-а, Врховни штаб је инсистирао и континуирано утицао не само на стварање него и на учвршћивање нове – под руководством комуниста – власти, затим војнопозадинских органа и масовних политичких организација. Осим наведеног, ВШ НОВ и ПОЈ је не мале напоре чинио и на организовању привредног и укупног живота на ослобођеним територијама. У том смислу предузимане су мере ка решавању социјалних проблема, али и акције које су имале задатак да разним приредбама и другим делатностима побољшају културно и просветно стање у народу.¹⁴

¹³ Као музејски експонат веома су интересантни леци, прогласи, обавештења, разни чланци из штампе Народноослободилачког покрета из којих се могу спознати не само делатност ВШ него и филигранска нијансираност садржаја текстова у зависности од припадника народа коме је материјал намењен. Опширније, Војноисторијски гласник, бр. 2/1981, прилог - прогласи ВШ НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ, Зборник НОР, том II, књ. 1, Милоје Пршић, *Штампа НОП-а 1941-1943*, ИСИ, Београд 1996, стр. 255-286.

¹⁴ Са музеолошког становишта веома су занимљиви радови ВШ и његових органа о политичко-пропагандном, привредном и културном раду у народу, посебно на ослобођеним територијама и у оквиру партизанских јединица. У том контексту као експонати са сажетим визуелним ефектима и јасним порукама, међу које спадају разни прогласи, пароле са наглашеним идеолошким садржајем, али и оне које позивају на стварање такмичарског духа код припадника НОП-а у целини, незаобилазни су предмети - материјали и веома захвални за сваку музејску поставку. Види, Војни архив, Архива НОР-а, Цивилна штампа, к. 1-37, Војна штампа, к. 1-96, Душан Попов, *Партизанска штампа у Војводици*, Нови Сад 1975, стр. 41-46.

Организација оружаних снага НОП-а, принципи руковођења и командовања које је од самог почетка оружане борбе против окупатора поставио ВШ НОВ и ПОЈ били су или су прилагођавани конкретним условима вођења рата. У том контексту, иако је ВШ инсистирао на принципу – начелу јединственог старешинства, односно централизованог руковођења и командовања на целој територији Југославије, омогућавао је код потчињених штабова самоиницијативу у одлучивању, подстичући их тако на самосталност у планирању и извођењу борбених дејстава. Када је пракса наметала, односно када је то било неопходно, ВШ НОВ и ПОЈ је организовао саветовања са штабовима и командантима на којима је разматрана новонастала ситуација у циљу доношења што бољих одлука као основе за даљи рад.

Врховни штаб је настојао да буде у средишту најзначајнијих борбених операција и на местима са којих је могао да непосредно руководи.

Упоредо са припремањем, планирањем и извођењем борбених операција, ВШ је решавао и сложена питања организационог прилагођавања и формацијског учвршћења јединица НОВ и ПО, затим њиховог опремања адекватним наоружањем и ратном опремом. У току Народноослободилачке борбе Врховни штаб је усавршавао начела и облике ратовања, која су затим у виду наређења, упутстава и директива достављана потчињеним штабовима. У том смислу ВШ НОВ и ПОЈ је израдио упутства о облицима борбених дејстава, како треба изводити нападе на насељена места, затим како и где изводити диверзије, ноћне борбе, инфилтрације, како дејствовати у задржавајућој одбрани, извлачењу из окружења, итд. Посебно су занимљива упутства о организацији командовања, раду обавештајне, интендантске, санитарске и техничке службе у условима партизанског, комбинованог и фронталног ратовања.¹⁵

Поред послова оперативне и обавештајне природе, у надлежности Врховног штаба била су и друга, деликатна питања која су битна за успешан рад и развој оружаних снага, а то су питања организацијске, наставне, мобилизацијске, персоналне, позадинске, војносудске, политичке, агитационо-пропагандне и верске природе.¹⁶

С бзиром да се у саставу Врховног штаба, нарочито у првој години рата, налазио и Политбиро ЦК КПЈ, то се поред војних питања ВШ бавио и стварањем платформе Народноослободилачке борбе и њеном сталном надоградњом. Ово утолико пре, јер су се чланови Политбироа ЦК КПЈ и

¹⁵ Посебну вредност за музејску делатност представљају документа фонда ВШ у којима је приказана организацијско-формацијска структура партизанских јединица, затим упутства како се рукује наоружањем, како се изводе неке борбене радње, како се постављају минска поља, итд. Детаљније, Група аутора, Народноослободилачка војска Југославије 1941-1945, Војноисторијски институт, Београд 1982, стр. 78-118.

¹⁶ Из корпуса докумената чији је творац ВШ НОВ и ПОЈ посебно су, као музејски експонати велике садржајне вредности, значајни спискови борачког састава јединица и штабова, прегледи њихове националне, социјалне и верске структуре. Детаљније, Зборник НОР, том II, књ. 1-9, Војноисторијски институт, Београд 1954. до 1962, Група аутора, Народноослободилачка војска Југославије, стр. 117-383.

чланови ЦК готово увек налазили уз Врховни штаб. У тим околностима непрекидно су радили на изграђивању и учвршћивању војне дисциплине, морално-политичког јединства и изградњи револуционарног лика борца НОВЈ. Брига за политичко изграђивање бораца, као и за учвршћивање и јачање организације КПЈ и СКОЈ-а у борбеним формацијама, изражавала је тежњу да се од НОВЈ створи у исто време и оружана сила и револуционарна снага која ће решавати и политичка питања рата, тј. радити на стварању нове власти, учвршћивању јединства војске и народа и посебно политички са позиција револуционарних промена деловати у народним масама. Због тога је Врховни штаб доносио упутства о организацији и раду народноослободилачких одбора, стварању војно-позадинских органа, масовних политичких организација у којима су доминантно место заузимали проверени комунисти, организацији политичко-партијског рада, итд. Око Врховног штаба окупљали су се и пропагандисти, агитатори, књижевни и ликовни ствараоци и драмски уметници, па је захваљујући тој чињеници ВШ често био у ситуацијама непосредног организовања културног живота на ослобођеним територијама.¹⁷

Врховни штаб је – упркос неповољним околностима које су наметнуле окупација и сам рат, а затим и стална непрекидна борбена дејства и често померања јединица и преношење борбених операција са једног на сасвим други део ратишта – врло успешно организовао богату издавачку делатност. Тако је на пример техника ВШ штампала од самог почетка рата велики број прогласа, летака, листова, затим војних и политичких публикација, међу којима су најзначајнији Билтен, Борба, Војно-политички преглед, и др.¹⁸

УНУТРАШЊА ОРГАНИЗАЦИЈА ТВОРЦА ФОНДА

Састав Врховног штаба, његова унутрашња организациона структура, надлежност и систем командовања зависили су од специфичних услова у којима је деловао, а био је подређен потребама и захтевима партизанског начина ратовања и степену његовог развика. У зависности од распламсавања оружане борбе и посебно од бројног јачања оружаных снага НОП-а, састав Врховног штаба НОВ и ПОЈ је прошириван и то најчешће руководиоцима из главних штабова, а тек онда из штабова партизанских јединица.

Развој Народноослободилачке борбе, стварање слободних територија и то углавном на просторима на којима вековима живи српски народ као и извођење крупних борбених дејстава оперативног и стратегијског значаја,

¹⁷ За музејске установе посебно су интересантни листови које је издавао ВШ НОВ и ПОЈ. Они садрже обиље података о укупном развоју НОР-а, стању на светским ратиштима, односу савезника према збивању на југословенском ратишту, итд. Свакако, у комбинацији са другим документима, штампа НОП-а у целини, а посебно листови Врховног штаба - Борба, Пролетер и Билтен веома су атрактивни за тематске музејске изложбе. Опширније, Милоје Пршић, *Штампа НОП-а у Југославији 1941-1943*, Борба, репринт издање, Милан Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941-1945*, Београд 1993, стр. 20-84.

¹⁸ Детаљније, Милоје Пршић, н. д., стр. 15-142.

поставили су крајем 1942. а нарочито 1943. године, пред Врховни штаб сложене задатке. Због тога је ВШ децембра 1942. године, извршио сопствену реорганизацију тако што је свој састав проширио са седам новоформираних одсека и једном комисијом. Односно, јануара 1943. године, у саставу ВШ деловали су: оперативни, обавештајни, економски, војносудски, технички, санитарски одсек, затим одсек за војне власти у позадини и посебна комисија за борбу против шпијуна и пете колоне.¹⁹

Сматрамо корисним у контексту насловљеног рада, да учинимо краћи осврт на сваки од наведених одсека, и на архивску грађу која је настала у оквиру њихове делатности, а која је занимљива са музеолошког становишта.

Оперативни одсек са три секције у свом саставу и то за припрему и извођење операција, за организацију, формацију и мобилизацију војске и за наставу и обуку, пратио је ток борбених дејстава и утицао на организацијско-формацијске измене оружаних снага НОП-а, као и на њихову обуку. Управо из тих бројних и за ратне услове, доминантних делатности простекла су многобројна занимљива документа, скице, схеме, заповести, белешке о оперативним дејствима, итд. која су са становишта музеолошке делатности интересантна и неопходна, посебно у контексту експонирања наведених докумената на пригодним изложбама и стручним објашњењима њиховог садржаја.

Обавештајни одсек бавио се континуирано и свакодневно прикупљањем података о непријатељским снагама на ослобођеној и неослобођеној територији. Осим тога вршио је акције контрашпијунаже на ослобођеној и неослобођеној територији, прикупљајући најновије податке о снази, распореду и намерама непријатељских јединица, о чему насловљени део фонда располаже бројним документима која садрже драгоцене податке о том минулом и суморном времену.

Економски одсек решавао је горућа питања оружаних снага као што су прикупљање наоружања и друге војне опреме, затим проблем исхране партизанских јединица и посебно, организовао је дотур хране, обуће и одеће за сталне саставе партизанских јединица. Драгоцени подаци о овом одсеку се осим у документима налазе и у штампи НОП-а, која је неспорно веома интересантна за музеолошку делатност.

Војносудски одсек, као орган ВШ НОВ и ПОЈ водио је судске поступке против дезертера, шпијуна и других противника Народноослободилачког покрета.

Веома близак по врсти делатности која претходи Војносудском одсеку је *Одсек за војну власт у позадини*. Наведени одсек ВШ имао је задатак да организује привредну, војну и мобилизацијску делатност, односно да бди над виталним функцијама новоустановљене власти на ослобођеним

¹⁹ Група аутора, *Народноослободилачка војска Југославије - Преглед развоја оружаних снага НОП-а 1941-1945*, стр. 57-61 и 121-128.

територијама. У том контексту, проблем мобилизације нових бораца и њихове мотивације да уђу у састав оперативне јединице представљао је доминантну и веома сложену активност наведеног дела ВШ.

За разлику од претходна два, *Технички одсек* са четири секције у свом саставу, изводио је грађевинске, поштанско-телефонске, саобраћајне и индустријске радове како на слободним територијама, тако и у непосредној позадини па чак и у захвату просторија на којима су се изводила борбена дејства. Свакако све те активности биле су у функцији заштите јединица од дејстава непријатељских снага као и стварања услова за њихово брже пребацивање на нову оперативну просторију, односно део војишта.

На крају као посебан, *Саниџејски одсек* при ВШ, који је у свом саставу имао само четири референта, имао је задатак да збрињава рањенике оперативних јединица, организује лечење тежих рањеника у болницама и да води борбу против епидемија које су иначе редован пратилац ратне збиље.

Комисија за борбу против шпијуна и ње колоне представљала је посебну и специјалну снагу за сузбијање обавештајне и контраобавештајне делатности припадника окупаторских јединица и свих других противника НОП-а.

Оваква организација Врховног штаба трајала је све до његове реорганизације у Генералштаб Југословенске армије (ЈА) 1. марта 1945. године. Но, треба истаћи да су поједини одсеци и секције у 1943. и 1944. години кадровски ојачавани, и да су своју делатност проширивали. Осим тога, организацијски нису биле прецизно дефинисане и омеђене активности сваког одсека па се у пракси дешавало да су њихове надлежности испреплетане, а послови дуплирани. Међутим, мишљења смо да је то тако у самој организацији смишљено постављено, јер је по замисли највишег руководства требало свим средствима осујетити било какву делатност противника НОП-а која би водила његовој компромитацији и изазивала забуну не само код народа, него и у органима и организацијама самог НОП-а.

Неспорно, документа која садрже обиље података о врсти и карактеру делатности, не само одсека Врховног штаба него и ВШ у целини, вишеструко су значајна за посленике музеолошке професије. Пре свега, она су, уз адекватно професионално, тематско-хронолошко изложбено, или као стална поставка, експонирање са или без стручно-историографског коментара, драгоцен материјал за сваку музејску установу.

РЕГИСТРАТУРСКО ПОСЛОВАЊЕ ТВОРЦА ФОНДА

Врховни штаб као централно руководеће војно тело са својим организацијским јединицама имао је организовану администрацију. У четворогодишњем раду стварао је архивску грађу из свог делокруга делатности значајне историографске вредности. Међутим, мора се истаћи, да су сложени ратни услови онемогућавали да се документа административно, у данаш-

њем смислу, адекватно обраде. Због тога документа нису завођена у деловодни протокол, немају печат и потпис творца, а немају ни друга иначе обавезна обележја акта. Наравно, после стручне верификације, то не умањује њихову вредност за историјску науку и музеолошку професију, поготово што при коришћењу у научне и стручне сврхе подлежу свестраној истраживачкој анализи и стручној обради.

Поједина документа ВШ НОВ и ПОЈ имају форму аката, а нека су вођена и у форми књига (нпр. депеше, операцијски дневници, итд.), што је иначе у војној службеној преписци дозвољено. По врсти, документи се могу сврстати у она која имају карактер директиве, заповести, наредбе, наређења и одлуке, дакле она која имају наредбодавни – обавезујући карактер. Други део докумената ВШ представљају разни расписи, укази, обавештења и извештаји. Но и ове врсте докумената су занимљиве пре свега за историчаре, па тек онда за музејске посленике. Трећу групу докумената која су настала у форми књига чине разна стручна упутства, уредбе, правилници и посебно књиге депеша и операцијских дневника који, не ретко садрже комплетне борбене релације јединица оперативног и стратегијског значаја (корпуса и армија).

У току рата многа документа су уништена. Осим тога, добар део докумената је непотпун, оштећен или необјективно писан, што представља значајну потешкоћу при стручној и научној анализи садржаја докумената и његовој садржајној компарацији са садржајима докумената друге провенијенције. Посебан недостатак представља чињеница да је врло мало сачуваних деловодних протокола из којих би се стекла права слика о творцу и обиму насталих докумената у НОР-у. Тако на пример постоје сачувани деловодни протоколи само за поједине периоде НОР-а и организацијске јединице и то пре свега за период после 1943. године. Ова констатација, што је занимљиво, односи се на оне творце докумената који су деловали изван територије где су се одвијала борбена дејства. Управо због изнетог, након детаљног увида у грађу овог фонда, истичемо да су сачувана само три деловодна протокола, и то:

- деловодни протокол поверљиве преписке Југословенске војне мисије у СССР-у, вођен од 6. 1. до 31. 12. 1945. године, од броја 165 до 589;
- деловодни протокол спроводница Команде позадине НОВЈ – ЈА, вођен од 6. 1. до 26. 6. 1945. године, од броја 144 до 261 и
- деловодни протокол Главног санитетског слагалишта НОВЈ – ЈА, вођен од 23. 1. до 6. 2. 1945. године, од броја 1047 до 1632.

Напред наведена констатација односи се и на сачуваност књига – операцијских дневника, који су документа изузетне вредности. Сачуване су само књиге операцијских дневника Штаба југословенских поморских снага у Александрији и Ла Валети за период 11. 5. 1943. – 5. 8. 1945. године, затим експедициона књига Југословенске војне мисије у СССР-у из 1944-1945. године, складишне књиге Команде позадине НОВЈ – ЈА из 1944-1945. године, и коначно књиге ратних депеша, примљених и послатих, које су разврстане по армијама, корпусима, дивизијама, бригадама и другим јединицама. На жалост докумената од априлског рата 1941. па све до половине 1943.

године нема, што представља огромну празнину за све научне и музеолошке посленике.²⁰ Ово је период за који се у историјској науци каже да савезници још увек не знају право стање на југословенском ратишту и ко се на њему бори, што наравно ствара нове изазове и потребу за документима која би требало да баце ново светло на процесе из наведеног периода, а што за музеологе има посебну тежину.

У фонду Врховног штаба похрањена је, сачувана и прикупљана архивска грађа јединица које су се током рата углавном налазиле под његовом непосредном командом. Тако се у овом фонду налазе документа, односно грађа чији су творци: Одељење за морнарицу, за период март 1945 – јуни 1946. година; Железничка бригада НОВЈ – Прва и Друга инжињеријска бригада, за период новембар-децембар 1944-1945; Министарство народне одбране – Генералштаб ЈА, за период 1943, јануар-март, новембар 1944, 1945. година; Југословенска војна мисија у СССР-у, за период мај 1944 – септембар 1945; Команда позадине НОВЈ – ЈА, за период октобар 1943 – септембар 1945; Главно санитарско слагалиште НОВЈ – ЈА, за период март 1944 – октобар 1947; Југословенска војна мисија у Лондону, за период мај 1944 – септембар 1945; Повереништво народне одбране НКОЈ – ОЗН-а, за период 1944 – 1947; Југословенска војна мисија у Каиру, за период мај 1943 – август 1947. и Делегација Министарства финансија ДФЈ у Лондону, за период 1944 – 1946. година.

Осим наведеног, у фонду ВШ НОВ и ПОЈ налазе се, у форми фотокопија, документа јединица Црвене армије за период октобар 1944 – 1946. година. Она су после стручне селекције снимљена у Архиву Војног министарства СССР, а добијена су разменом архивске грађе између Архива оружаних снага СФРЈ и Архива Министарства народне одбране СССР. Копије наведених докумената су на руском језику.

Архивска грађа фонда ВШ НОВ и ПОЈ није архивирана нити је сигнирана у времену када је настала. Свакако је то разумљиво ако се узму у обзир време и прилике у којима је стварана.

СТАЊЕ ФОНДА

Фонд ВШ НОВ и ПОЈ, као и осталу архивску грађу насталу до 15. маја 1945. године, која се чува у Војном архиву, прикупио је Одсек за архиву који се налазио у саставу Историјског одељења и Одељења за ратне опите Генералштаба ЈА. Прецизније, наредбом Врховног команданта ЈА од 1. марта 1945. године, формирано је посебно одељење у коме је одсек за архиву добио задатак да прикупља архивску грађу, затим да испита шта су окупатори успели да однесу и да предузме мере за реституцију. Већ 26. марта 1945. године, Генералштаб ЈА је наредио штабовима, јединицама и војно-позадинским властима да прикупе и доставе Историјском одељењу сву расположиву

²⁰ Зборник НОР, том II, књ. 2, стр. 57-108.

архиву НОВЈ, затим окупатора, квислинга и бивше југословенске војске. Та активност понављана је у неколико наврата, при чему су предузимане мере за прикупљање архивске грађе војног карактера која се затекла код становништва, војних и цивилних власти и у иностранству. Тим организованим акцијама архивска грађа ВШ НОВ и ПОЈ прикупљана је у дужем периоду, а затим похрањена у Војни архив, где се и данас чува, сређује и стручно обрађује.²¹

Хронолошки, највећи део архивске грађе фонда ВШ НОВ и ПОЈ која се чува у Војном архиву настала је у периоду 1941 - 1945. године. Знатно мањи број докумената је из 1946. и 1947. године. Међутим, како се и она по тематици односе на ратни период, разврстана су у фонд Врховног штаба. Карактеристично је да је најмање архивске грађе из прве две године рата. Тако из 1941. године постоји само једна кутија са око стотину докумената, а из 1942. око 10 кутија. Знатно више архивске грађе има из 1943. и 1944. године, а најобимнија је она која је настала у току 1945. године.²²

Према томе, сигурно је да је огроман део грађе страдао још у току рата. Но, вероватно је да се нека документа налазе у поседу појединаца, затим у другим архивима, као што су Архив Југославије, Архив Меморијалног центра ЈБ Тито, Архив Србије, Историјски архив Београда и у музејима широм земље. Међутим, због постојећег проблема још увек неразграничене архивске грађе, фонд ВШ НОВ и ПОЈ може се сматрати потпуним у којем се налазе сва сачувана документа или бар њихове фото и ксерокс копије. Ову констатацију потврђују извештаји наведених архива у којима се тврди да им је грађа још увек несређена.

Код сређивања грађе фонда ВШ НОВ и ПОЈ примењен је принцип слободне првенијенције. То значи да су поштовани јединство и границе ствараоца фонда, али због наведених проблема не и систем рада регистратура. Но, и поред тога грађа је сређена тако да одговара функцији, задацима и делатности ствараоца фонда. Осим тога, при сређивању и обради грађе поштована је, колико год је то било могуће, његова организацијска структура.

Грађа фонда ВШ НОВ и ПОЈ смештена је у 106 кутија. Односно фонд има око 13 дужинских метара архивске грађе.

Целокупна грађа фонда је микрофилмована и налази се у пасивној микротечи Војног архива.

Треба рећи да је мањи број докумената на енглеском, француском, немачком и руском језику.

Физичко стање грађе доста је угрожено. Разлози за то су многобројни. Пре свега то је због лошег квалитета папира који је у рату употребљиван, затим, у рату неусловно чување докумената. Посебно чињеница да је архивска грађа наведеног фонда била веома тражена од стране истраживача и научних радника додатно је условила њено лоше стање и убрзано пропадање.

²¹ Војни архив, Архива НОР-а, фонд ВШ, к. 1125, ф. 1/1, д. 20.

²² Документа ВШ НОВ и ПОЈ публикована су у едицији *Зборник НОР-а народа Југославије*, том II, књига 1-9.

За наведени фонд урађена су сва предвиђена научноинформативна средства. У том контексту израђени су аналитички и сумарни инвентар, затим унутрашње листе кутија и сваке фасцикле. Аналитички инвентар рађен је у виду попуњавања рубрика фасцикли у које су документа одлагана, са веома детаљним подацима о свакој архивској јединици (предмету, досијеу, па чак и појединачном документу). Иначе за Архив НОР-а, па према томе и за његов фонд ВШ НОВ и ПОЈ, извршена је и каталожка обрада докумената која садржи најбитније информације о творцу, времену и карактеру докумената, као и где се у архиви тачно налази. Каталог је, што истраживачима веома олакшава рад у Војном архиву, рађен у три варијанте и то као ауторски, предметни и географски.

МОГУЋНОСТ МУЗЕОЛОШКЕ ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАЂЕ ФОНДА ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ

Приказујући општи историјски развитак једног народа, или неку појаву, догађај или личност, историјски музеји као специфичне – струковне установе културно-историјског и научног карактера, користе најразноврсније историјске изворе. Управо, једну и истовремено велику и незаобилазну групу историјских извора битну за музеолошку делатност представља и архивска грађа. Она, тј. њена документа, својим садржајима су неисцрпан извор спознаје сваког друштва, његовог у континуитету развоја, или само у једном његовом сегменту – времену и аргументовани сведок укупних процеса и њихове испреплетаности и међузависности. Јер, документа настају у друштвеном, привредном, правном, политичком и културном животу сваког народа, а посебно су интензивна у време криза и ратних сукоба. Архивска грађа се ствара континуирано у току рада државних органа и институција, друштвених и политичких организација, свих привредних субјеката, културних и образовних установа као и појединаца, затим правних и физичких лица и то не само у пословном процесу него и у свим другим видовима живота.

Свакако, временом сва та документа постају садржајно драгоцене и непроцењив извор података за спознају историјске прошлости једног народа, државе, друштва. Њихова вредност, што чини доминантну карактеристику сваког документа, предмета, временом се битно увећава. Наиме, реципрочност што је више времена протекло од неког догађаја то је већа вредност коју садржи или у којима се могу пронаћи писани трагови о минулом времену, и обрнуто, мањи проток времена умањује вредност документа. Осим тога треба истаћи да је садржај документа најчешће вишеструки, па се из једног текста могу назрети друге појаве, процеси и догађаји. Зато су документа подједнако битна и за историчара, политиколога, економисту, правника, социолога а посебно за архивисту и музеолога.²³ Управо, њихову вредност осећају посленици ове задње две струковне професије. Односно архив-

²³ Љиљана Станојевић, *Документи*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 13-14/1997.

ске и музејске институције своју делатност дефинишу као послове на прикупљању, заштити, сређивању, чувању, обради, публиковању и музеолошкој презентацији докумената и осталих извора, прецизније свих трагова прошлости који су битни за научну спознају и неговање прошлости једног народа, друштва, државе, града, регије, личности, професије, итд.

Документа – архивска грађа веома су захвална и незаобилазна за рад музејских радника и читавих институција – музеја било ког ранга и типа. На пример, изложбеном експликацијом докумената, слика, фотографија, предмета, који су пропраћени са обавезном научно-стручном музеолошком представком целине изложбеног – музеолошког и другог материјала омогућава се да не само научна него и шира јавност спозна на специфичан, визуелан али истовремено и стручан начин, читаво једно време и у њему догађаје, процесе, улогу појединаца али и читавих институција, итд.

У том контексту, архивска грађа ВШ НОВ и ПОЈ садржи веома интересантна, садржајно богата документа са драгоценим подацима из времена ослободилачког рата 1941 – 1945. године. Она су, уз друге музејске предмете, незаобилазна у стручној експликацији битних сегмената из времена које се генерално може назвати врло сложеним, неизвесним односно ратним.

У припремној, истраживачкој фази реализације једне комплексне музејске изложбе, када је о документима реч, неопходно је применити метод научне анализе и критике конкретног документа – извора, да би се презентирао само онај докуменат који ће својим садржајем и изгледом, уз остале експонате на изложби допринети да се посетиоцу прецизније представи неки историјски процес или његове појединачне фазе.

Код музеолошког приказивања одређених појава, личности и институција једног времена, одговараће по садржају изабран докуменат као експонат, који ће у односу на друге експонате по својој оригиналности имати примаран, изворни значај, односно који ће својим писаним трагом – садржајем непосредно сведочити о одређеној историјској чињеници. Када се приликом истраживања утврди да релевантан докуменат припада категорији извора првог реда, да је у непосредној вези са одређеним догађајем, да је у односу на истраживача извор од примарног значаја, као и да према својој садржајној вредности припада групи извора – остатака, онда ће он својим садржајем и обликом помоћи да се одређена тема лакше научно обради.

Поред ове, назовимо то основне – документарне намене, докуменат на изложбама историјских музеја може да има и илустративни карактер. Односно, као извор другог реда посредно говори о одређеним појавама и догађајима у једном глобалном процесу. У том смислу посебно су занимљива она документа која припадају традицији, а то су мемоари, плакати, лични дневници и белешке и сл. Таква документа могу бити на изложбама заступљена да би се кроз њихов садржај и изглед артикулисала делатност неке организације или њене целине, затим конкретне институције, установе или личности, што је врло интересантно баш код архивске грађе фонда ВШ НОВ и ПОЈ. На пример, плакати, прогласи које је издавао ВШ НОВ и ПОЈ на оригиналан начин приказују пропагандну делатност комунистичке

организације, а рукописи, чланци, мемоари, цртежи, скице исказују обим рада одређене личности у војном, јавном, културном и уопште животу у току ратног времена.

Скоро свака тема и област који су интересантни за историјске музеје захтевају прикупљање, избор и обраду докумената ради њиховог укључивања у целину изложбе као експоната. Изабрана документа могу бити представљена у оригиналу, што је најефикасније али и као копија или илустрација. Тако се на музејским изложбама могу сусрести најразличитије врсте докумената по изгледу и пореклу. Наравно, то зависи пре свега од садржаја саме изложбе, односно од тога које се време, процес или догађај приказују, да ли његова целина или део, да ли само личности или и други актери, итд.

Велики број врста докумената и могућности њиховог неселективног коришћења као експоната на музејским изложбама може изазвати пренатрпаност, односно да се због обиља докумената упадне у замку и да се оде у једну другу крајност, а то значи да се због пренатрпаности изгуби значај саме изложбе и умањи њена спознајна и уметничка вредност. У том смислу, стручњаци историјских музеја су ти који ће поштовати принцип селективности при чему је доминантан критеријум о садржајној вредности докумената и његовој функционалној повезаности са предметном – конкретном изложбом. Прецизније, од музејског стручњака зависи у којој мери је поштована струка и у том смислу изабрана најоптималнија могућност да приказана документа учине изложбу комплетнијом а њену поставку оправданом.

Имајући у виду основни значај документа не само за науку него и за једну изложбу, тј. да он својим садржајем допринесе да се спозна нека (одређена) историјска чињеница или део процеса, односно да при томе својим изгледом укаже и употпуни утиске о амбијенту и општој атмосфери једног времена, следи као једино исправан закључак да се документи морају на музејским изложбама излагати у свом изворном изгледу – оригиналу. Међутим, пракса је показала да се то не чини из безбедносних разлога, што је само донекле оправдано. Због тога се намећу као логична два врло важна питања – да ли је могуће постићи визуелну перфекцију копије са оригиналом, и да ли је исти ефекат ако се неки догађај тумачи и спознаје са копије или са оригинала, поготову ако је садржај документа на копији нечитак, што је најчешћи случај.

Међутим, постоје могућности да се избегну ове замке и то тако да се изврши копирање докумената на папиру који је сличан оригиналу, а да се затим уз одговарајућу предметну легенду или цитат посебно важног дела документа, омогући да посетилац сазна поруке документа. Осим тога садржаји докумената могу се уградити у садржајну композицију различитих експоната, чиме се добија нова димензија и значај целе изложбе.

Наравно остајемо при ставу да је најбољи изложени експонат – оригиналан експонат. Зато смо мишљења да не би требало бежати од тога да се, наравно уз превентивне мере, за музејске изложбе прибаве оригинали докумената као експонати.

У том смислу врло су велике могућности музеолошке презентације оригиналне архивске грађе фонда Врховног штаба НОВ и ПОЈ која се чува у Војном архиву. Пре свега чињеница да се ради о правом богатству архивске грађе омогућава да се стручном селекцијом изврши избор садржајно и по изгледу најквалитетнијих докумената. Истовремено унутрашња организација творца наведеног фонда као и тематско садржајна разноврсност докумената чине их практично незаоблазним за готово све теме које се тичу НОР-а, као на пример односа Врховног штаба са савезницима, Коминтерном, затим за спознају релација које се тичу припремања и извођења војних операција партизанских јединица али и оних које су изводиле окупаторско-квислиншке снаге на југословенском ратишту 1941-1945. године.

ЗАКЉУЧАК

Војни архив садржи бројне архиве са веома богатом архивском грађом разне провенијенције и документима која су настала чак 30-тих година прошлог века. У оквиру тога посебну целину чини Архива Народно-ослободилачког рата која је према творцу докумената издељена на посебне фондове.

Један од фондова из чијих се докумената и њихових садржаја могу спознати не само глобални токови НОР-а него и укупна делатност Врховног штаба и то као највишег војног и политичког руководства, представља фонд ВШ НОВ и ПОЈ. Документа насловљене провенијенције неискрпан су извор података незаобилазних за научну и стручну реконструкцију, дескрипцију и анализу ратних процеса. Посебно она имају изузетну вредност као експонати у оквиру сталних или тематских музејских поставки.

Њихови садржаји су интердисциплинарног карактера – историографског, социолошког, политиколошког, правног, економског, професионалног, итд. Управо због тога они имају наглашену вредност као музеолошки експонати.

Документа чији је творац Врховни штаб као највише војно и политичко руководство НОР-а или његови органи и институције, као делови ВШ, садрже обиље података о томе како се припремао и развијао ослободилачки рат, који су његови протагонисти, какав је однос савезника према актерима рата на југословенском ратишту до краја 1943. и посебно у 1944. и 1945. години. Бројна документа, као извор првог реда помажу да се спозна какав је однос највишег партизанског руководства према четничком покрету Драже Михаиловића, какав према збивањима у НДХ, посебно према усташким и домобранским злочинима који су чињени над српским народом. Укратко, документа фонда Врховног штаба обилују оним садржајима који омогућавају да се спозна и војна и политичка платформа Комунистичке партије Југославије за вођење рата против окупатора, али и сви они процеси који указују на њену надоградњу. У том контексту посебно су занимљива документа која садрже податке о стварању и изградњи партизанских оружаных снага и органа нове власти.

**ФОНД ВРХОВНОГ ШТАБА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ И ПАРТИЗАНСКИХ 267
ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ (1941-1945)**

Неспорно, садржај архивске грађе ВШ НОВ и ПОЈ, њена документа имају посебну вредност за стручњаке музејских установа. Бројна документа наведеног фонда су веома драгоцени експонати за све изложбе које су тематског одређења из периода НОР-а 1941-1945. године.